

УДК 342. 41 (477)

Коваль Алла Анатоліївна –

кандидат юридичних наук,
завідувач кафедри конституційного та
адміністративного права і процесу
Чорноморського державного університету
імені Петра Могили

Роль критичного мислення для вивчення норми права: конституційно-правовий аспект

У статті аналізується поняття правової норми, визначені основні критерії класифікації норм конституційного права, дана загальна характеристика основних видів конституційно-правових норм, проаналізована система конституційно-правових норм та їх структура, обґрунтовано значення глибокого вивчення правової норми для розвитку критичного мислення майбутнього юриста.

Ключові слова: поняття правової норми, ознаки конституційно-правової норми, система конституційно-правових норм, структура конституційно-правових норм.

В статье анализируется понятие правовой нормы, определены основные критерии классификации норм конституционного права, дана общая характеристика основных видов конституционно-правовых норм, проанализирована система конституционно-правовых норм и их структура, обосновано значение глубокого изучения правовой нормы для развития критического мышления будущего юриста.

Ключевые слова: понятие правовой нормы, признаки конституционно-правовой нормы, система конституционно-правовых норм, структура конституционно-правовых норм.

This article analyzes the concept of legal norms, the basic criteria for classification norms of constitutional law, the general characteristic of the main types of constitutional and legal norms, analyzed the system of constitutional and legal norms and their structure is justified value-depth study of the legal norm for the development of critical thinking of the future lawyer.

Key words: concept of legal norms, signs of constitutional and legal norms, the system of constitutional and legal norms, the structure of the constitutional and legal norms.

Постановка проблеми. На сучасному етапі побудови правової держави, створення громадянського суспільства та встановлення демократичних основ його управління, Україна потребує особистості, здатної свідомо реалізовувати свої права та інтереси в життєвих ситуаціях, а також критично оцінювати їх з позиції права. У цих умовах актуальним завданням правової науки та освіти є сприяння формуванню правосвідомості та правової культури студентів, орієнтування їх до активної життєвої позиції в рамках правового поля. Вирішенню цих завдань буде служити розвиток критичного мислення в процесі вивчення курсу конституційного права.

Пріоритетними завданнями будь-якої правової навчальної дисципліни є зацікавлення студентів правом, формування у них вміння діяти в різних життєвих ситуаціях відповідно до вимог правових норм і положень законів, закладення основи юридичних і життєвих знань. Тут важливе розуміння і правильне застосування основних понять і термінів, розвиток у студентів навичок правомірної поведінки і способів дії в конфліктних ситуаціях, вміння аналізувати з правової точки зору різні явища і події суспільного і повсякденного життя, використовувати правові знання та навички для реалізації та захисту своїх

прав, формування внутрішньої мотивації та активної громадянської позиції.

Вивчаючи конституційне право, на жаль, ми часто не тільки не приділяємо достатньої уваги феномену норми права, але й не усвідомлюємо її ролі в пізнанні правової системи взагалі. Враховуючи сказане, **метою статті** є дослідження норми права як складного і багатокомпонентного утворення, її видів, структури, для формування умінь правильно її застосовувати при вирішенні завдань під час навчальних занять, і в конкретних життєвих ситуаціях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що значний внесок у вивчення норми права зробили видатні фахівці теорії права С.С. Алексєєв, Н.А. Власенко, Д.А. Керімов, А.М. Колодій, В.В. Копейчиков, С.А. Комаров, В.О. Котюк, А.С. Піголкін, О.Ф. Скаун, Ю.О. Тихомиров, О.О. Ушаков та інші. Окремі теоретичні аспекти щодо поняття, класифікації та особливостей конституційних норм розглядалися зарубіжними та вітчизняними вченими-конституціоналістами, серед яких Л.Д. Воєводін, А.З. Георгіца, Р. Давід, Д.С. Златопольський, О.Е. Лейст, В.О. Лучін, В.В. Кравченко, О.О. Кутафін, М.Н. Марченко, В.Ф. Мелашенко, В.Ф. Погорілко, П.Б. Стецюк, Ю.М. Тодика, М.В. Цвік, В.М. Шаповал, А. Шайо, Ю.С. Шемшученко, В.Л. Федоренко, О.Ф. Фрицький та інші.

Невирішені раніше проблеми. Не дивлячись на актуальність та практичну значущість окресленої теми, мало дослідженими залишається взаємозв'язок між структурою правової норми, її видом, й правильним тлумаченням та застосуванням останньої.

Виклад основного матеріалу. Творцем складних соціальних інституцій та всіх історичних реалій є людина. Без наявності людей ні про що говорити, бо нема ні суспільства, ні історії. Навколишній соціальний світ з самого початку з'являється перед кожним з нас як світ людей. В силу притаманній нам, як істотам розумним, здатності до спілкування, ми керуємося у свідомій діяльності не тільки конкретними уявленнями, але також і правилами, що вказують на те, як необхідно діяти для досягнення тієї чи іншої мети. Тому вірним є класичний вислів про те, що неможна жити в суспільстві і бути вільним від нього, а це,

в свою чергу, вимагає від людини підкорятися певним нормам.

Слід зазначити, що термін «*норма*» з'явився у суспільстві в часи становлення держави та права, і розвивався разом з ними. Сучасні українські словники пропонують досить широкий перелік значень досліджуваного поняття: 1) звичайний, узаконений, загальноприйнятий, обов'язковий порядок; 2) зразок, правило поведінки людей у суспільстві [1, с. 564].

Доцільно нагадати, що згідно з теорією права всі види норм можна умовно поділити на дві групи: *соціальні* та *технічні*. Проф. Скаун О.Ф. визначає, що соціальні норми – це правила поведінки загального характеру, які складаються у відносинах між людьми в суспільстві у зв'язку з проявом їх волі (інтересу) і забезпечуються різними засобами соціального впливу [2, с. 275].

Слід звернути увагу на те, що соціальні норми утворюють єдину систему. Норми права співвідносяться з соціальними як частина з цілим, оскільки вони – важлива, але не єдина форма регулювання суспільних відносин. Норми моралі, норми-звичаї, корпоративні й інші норми взаємодіють із нормами права, знаходять у них одну з необхідних форм свого існування.

За формою виразу норма права тільки тоді вважається такою, коли набуває закріплення в державному акті. В історії становлення та розвитку держави досліджуваний феномен мав неоднозначне вираження. В юридичній літературі *під нормою права розуміють* загальнообов'язкове, формально-визначене правило поведінки (зразок, масштаб, еталон), встановлене або санкціоноване державою як регулятор суспільних відносин, яке офіційно закріплює міру свободи і справедливості відповідно до суспільних, групових та індивідуальних інтересів (волі) населення країни, забезпечується всіма заходами державного впливу, включаючи примусові [2, с. 275].

Слід відзначити, що правові норми є правилами поведінки загального та загальнообов'язкового характеру, тобто вони розраховані на регулювання не окремого правовідношення, а визначають певну модель типових правовідносин, для врегулювання яких їх застосовують.

Відомо, що на підставі субординації в правовому регулюванні норми права поділяються на матеріальні та процесуальні. *Норма матеріального права* – це норма, що є первинним регулятором суспільних відносин: містить правило (права, обов'язки, заборони), на підставі якого можливо вирішення справи по суті (норми конституційного, адміністративного, цивільного, кримінального, трудового права). *Норма процесуального права* – норма, що встановлює оптимальний порядок застосування норм матеріального права: містить правило, на підставі якого можливо вирішення справи по суті. Призначення процесуальної норми полягає у встановленні процедури (регламенту) здійснення прав або виконання обов'язків, закріплених у матеріальних нормах; сприянні досягненню результату, передбаченого нормою матеріального права (норми адміністративного, цивільного, кримінального, господарського процесу) [2, с. 277-278].

Оскільки норма права – це один з різновидів соціальних норм, на них розповсюджуються загальні риси, що притаманні цим нормам. Разом з тим норми права відрізняються від звичаїв, норм моралі, корпоративних та інших видів норм специфічними ознаками. До найбільш суттєвих з них відносяться:

1. Правило поведінки регулятивного характеру – норма права вводить нове правило, фіксує найтипівіші соціальні процеси і зв'язки; впливає на суспільні відносини, поведінку людей; є моделлю (зразком, еталоном, масштабом) регульованих відносин.

2. Загальнообов'язкове правило поведінки – норма права виходить від держави, повинна сприйматися як керівництво до дії, котре не підлягає обговоренню щодо доцільності.

3. Правило поведінки загального характеру – норма права має загальний (без зазначення конкретного адресата – неперсоніфікований) характер, тобто поширюється на усіх, хто стає учасником відносин, регульованих нормою.

4. Формально-визначене правило поведінки представницького характеру – норма права закріплює права і обов'язки учасників суспільних відносин, а також юридичну відповідальність (санкції), яка застосовується у

разі її порушення. Надаючи права одним, норма права покладає обов'язки на інших. Формальну визначеність норма права отримує після викладення її в законах, інших писаних джерелах права.

5. Правило поведінки, прийняте у суворо встановленому порядку, – норма права видається уповноваженими на те суб'єктами в межах їх компетенції з дотриманням певної процедури: розробка, обговорення, прийняття, набуття чинності, зміна або скасування чинності.

6. Правило поведінки, забезпечене всіма заходами державного впливу, аж до примусу, – держава створює реальні умови для добровільного здійснення суб'єктами зразків поведінки, сформульованих у нормі права; застосовує способи переконання і примусу до бажаної поведінки, зокрема, ефективні санкції у разі невиконання вимог норми права.

Таким чином, визначивши поняття та ознаки правової норми, прослідковуємо своєрідний ланцюг: *норма – соціальна норма – норма права – матеріальні і процесуальні норми – норма окремо взятої галузі права*. Причому ланки цього ланцюгу взаємопов'язані, взаємозалежні і взаємообумовлені. Тобто, згідно законам філософії та логіки, можна побачити рух «від загального до часткового». Кожна наступна ланка утворюється завдяки попередній і поглинає в себе її ознаки. Однак в процесі утворення у новій ланці з'являються притаманні тільки їй специфічні риси. Таку закономірність необхідно враховувати при вивченні кожної галузі права, оскільки окремо взята правова норма (конституційна, кримінально-правова, адміністративно-правова) не може існувати сама по собі. Всі норми утворюють чітку систему, розташовуючись у ній в певній послідовності¹. У кожній правовій нормі є такі ознаки, які є загальними для усіх норм цієї галузі права, а також і такі, які виділяють її в окрему групу з деякими іншими нормами.

З урахуванням загальних і спеціальних ознак, що притаманні аналізованим об'єктам, усі

¹ Система – дещо ціле, те, що представляє собою єдність закономірно розташованих частин, які знаходяться у взаємному зв'язку [3, с. 719]. Слід відрізнити поняття: «система» і «структура». Структура – це внутрішня побудова (наприклад, норми).

правові норми можна згрупувати за певними підставами на цілком визначені класи. Значення наукової класифікації полягає в тому, що вона сприяє систематизації накопичених знань, забезпечує правильне використання понять і термінів вченими й практиками, усуває двозначність та неоднозначність мови закону.

Стосовно даного дослідження і сформульованих раніше понять правової норми, останні слід класифікувати за такими підставами:

1. За джерелами, в яких вони містяться:

а) у Конституції України; б) у міжнародних угодах і договорах, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України; в) у кодексах України; г) у законах України; ґ) у рішеннях Європейського суду з прав людини; д) у рішеннях Конституційного Суду України.

2. За соціальним призначенням та роллю у правовій системі:

а) установчі норми - норми-принципи (ч. 1 ст. 3 Конституції України: *людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю*); б) регулятивні - норми правила поведінки (ст. 55 Сімейного кодексу України: *дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги*); в) охоронні - норми-охоронці порядку (ч. 1 ст. 111 Конституції України: *Президент України може бути усунений з поста Верховною Радою України в порядку імпичменту у разі вчинення ним державної зради або іншого злочину*); г) забезпечувальні - норми-гарантії (ч. 1 ст. 57 Конституції України: *кожному гарантується право знати свої права і обов'язки*); ґ) декларативні - норми-оголошення (ст. 2 Закону України «Про освіту»: *завданням законодавства України про освіту є регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України*); д) оперативні - норми-інструменти (*Перехідні положення Конституції України*); е) визначення - норми-дефініції (ч. 1 ст. 11 Кримінального кодексу України: *злочином є передбачене*

Кримінальним кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину).

3. За функціональною спрямованістю:

а) регулятивні; б) охоронні; в) організаційні; г) дефінітивні (дані види норм описані вище).

4. За методом правового регулювання:

а) імперативні - норми, що виражають у категоричних розпорядженнях держави чітко позначені дії і не допускають ніяких відхилень від вичерпного переліку прав і обов'язків суб'єктів. Імперативні норми прямо наказують правила поведінки: *кожен зобов'язаний сплачувати податки і збори* (ст. 67 Конституції України);

б) диспозитивні - норми, у яких держава наказує варіант поведінки, але які дозволяють сторонам регульованих відносин самим визначати права і обов'язки, надають свободу вибору поведінки. Так, згідно ст. 34 Конституції України, *кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб - на свій вибір*.

5. За способом правового регулювання:

а) ті, що зобов'язують; б) ті, що уповноважують; в) ті, що забороняють; г) ті, що дозволяють.

- Норми, що зобов'язують категорично диктують суб'єктам правовідносин певну поведінку (ст. 52 Закону України «Про освіту» встановлює обов'язки учнів: *«додержання законодавства, моральних, етичних норм; систематичне та глибоке оволодіння знаннями, практичними навичками, професійною майстерністю, підвищення загального культурного рівня»*).

- Норми, що дозволяють – наділяють суб'єктів правовідносин юридичними правами. Виконання їх залежить від розсуду суб'єктів (ст. 2 Закону України «Про вибори народних депутатів»: *Громадяни України, які мають право голосу, можуть брати участь у роботі виборчих комісій як їх члени, а також у проведенні передвиборної агітації, здійсненні спостереження за проведенням виборів депутатів та інших заходах у порядку, визначеному цим та іншими законами України. Але скористатися цим правом чи ні, вирішують*

самі учасники виборчого процесу. Тому норми, що уповноважують, мають диспозитивний характер на відміну від зобов'язальних (імперативних).

- *Норми, що забороняють* – наказують суб'єктам правовідносин утримуватися від вчинення певних дій (ст. 5 Закону України «Про політичні партії»: *утворення і діяльність політичних партій забороняється, якщо їх програмні цілі або дії спрямовані на ліквідацію незалежності України...*).

- *Норми, що уповноважують* – наділяють суб'єктів правовідносин повноваженнями: Президент України приймає рішення про прийняття до громадянства України та припинення громадянства України, про надання притулку в Україні (п. 26 ст. 106 Конституції України).

6. За побудовою (структурою) конституційно-правові норми, як і всі правові, слід розподілити на:

а) *типові* (мають класичну тричленну будову: гіпотезу, диспозицію, санкцію); б) *нетипові* (у яких відсутні ті чи інші ознаки, притаманні класичній моделі норми права).

Типові норми за їх побудовою можна розділити на такі, що:

- *мають гіпотезу, диспозицію і санкцію*; - *мають гіпотезу та диспозицію*; - *мають диспозицію та санкцію*.

Нетипові норми поділяються в залежності від їхнього цільового призначення, виконуваного у процесі правового регулювання на: - *загальнозакріпні* (норми-засади, норм-цілі); - *установчі* (норми-принципи); - *декларативні* (норми-оголошення); - *визначення* (норми-дефініції); - *оперативні* (норми-інструменти).

Розглянута класифікація правових норм **має практичне значення**. Вона проводиться з метою більш глибокого і повного проникнення в природу і зміст правових норм, надає змогу виявити функціональні зв'язки та субординацію останніх, допомагає їх правильному застосуванню. Крім того, з'ясування «належності» правової норми до того чи іншого виду (підвиду) у розглянутій тут системі класифікації, допоможе зрозуміти її внутрішню будову з метою подальшого тлумачення й застосування.

В чисельній літературі з теорії права вчені не втомлюються повторювати, що «норма,

являючись окремою ланкою у масивному ланцюзі, а також «клітинкою» права, в той же час є складним самостійним утворенням, яке має внутрішню побудову».

Традиційно елементами норми права вважаються: гіпотеза, диспозиція і санкція. Причому С.С. Алексєєв цілком слушно наголошував, що кожен з цих елементів відповідає на питання: 1) коли, при яких життєвих обставинах слід керуватися даною нормою; 2) хто є учасником відносин, що регулюються даною нормою, і яка поведінка встановлюється або дозволяється даною нормою; 3) які негативні наслідки тягне за собою невиконання приписів даної норми [0, с. 56-57]. Зв'язок елементів норми права описується формулою: «Якщо (гіпотеза) – то (диспозиція) – інакше (санкція)». Саме така структура забезпечує державно-владний характер норми взагалі, та кримінально-процесуальної зокрема.

Загальновідомо, що *гіпотеза* – частина норми, яка вказує на умови її дії. *Диспозиція* – частина норми, яка вказує на зміст самого правила поведінки, тобто на юридичні права і обов'язки, що виникають у суб'єктів. *Санкція* – частина норми, яка вказує на заходи, що застосовуються при її недотриманні (юридичні санкції) [0, с. 56-57]. В якості прикладу можна посилатися на будь-яку норму Особливої частини Кримінального кодексу України. Гіпотеза передбачає умови вступу норми в силу – якщо хтось вчинив злочин. Диспозиція означає заборону вчинення вказаного складу злочину (вбивство, заподіяння тілесних ушкоджень, крадіжка). Санкція визначає відповідальність за порушення встановленої у диспозиції заборони, тобто за вчинення злочину.

Таким чином, структурою будь-якої правової норми є логічно узгоджена її внутрішня побудова, яка обумовлена фактичними суспільними відносинами та характеризується наявністю взаємопов'язаних і взаємодіючих елементів й реально виражається у нормативно-правових актах [5, с. 285].

Проте, в багатьох випадках визначити описані елементи норми дуже важко. Правильне розуміння структури юридичної норми з необхідністю передбачає чітке уявлення **про співвідношення норми права і статті нормативно-правового акту** (закону). Дане

питання має важливе не тільки наукове, а й практичне значення. Змішування норми права, яка відноситься до змісту права зі статтею нормативного акту, що відноситься до форми вираження права, їх отождолення призводить до неправильного уявлення про внутрішню будову юридичної норми, сумнівів або навіть заперечень її триелементної структури, ускладнює процес застосування права.

Норма права далеко не в усіх випадках співпадає зі статтею закону чи іншого нормативного акту. Не завжди у словесному формулюванні окремої статті можна виявити усі три відомих нам елементи відповідної правової норми, не говорячи про те, що і тоді, коли норма права і стаття нормативного акту співпадають, структурні елементи норми часто «не лежать на поверхні», а необхідно вичленити їх шляхом мислительного процесу. Неприйняття до уваги цієї обставини призводить до ствердження про одноеlementність (двоеlementність) правових норм, коли в одних нібито відсутня гіпотеза, а в інших – санкція.

Так, у більшості конституційних норм проблематично визначити гіпотезу і санкцію. На перший погляд всі вони складаються тільки з диспозиції. Наприклад, згідно зі ст. 1 Конституції України, *«Україна є суверенна і незалежна, демократична, соціальна, правова держава.»*, відповідно до ст. 8 *«Конституція України має найвищу юридичну силу»* (в обох випадках мова йде про нетипові норми – норми-принципи. Ч. 2 ст. 8 Конституції *«Законодавчі акти та інші нормативно - правові акти приймаються на основі Конституції України і повинні відповідати їй»* - є диспозицією (містить конкретне правило поведінки).

Крім того, структурні елементи конституційно-правових норм можуть бути розміщені не тільки в різних частинах одного нормативно-правового акта (Конституції України), а й навіть у різних нормативно-правових актах. Наприклад, ст. 29 Конституції України визначає, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше, як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом. За своєю побудовою, ця норма є диспозицією. Гіпотезою тут можна вважати ст. 3 Основного закону, в якій закріплено, що людина, її життя, здоров'я, честь і гідність,

недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю (хоча ця норма є нормою-принципом, і може служити гіпотезою більшості правових норм чинного законодавства). А санкція за порушення вимоги ст. 29 Конституції України міститься в Кримінальному кодексі - *завідомо незаконні арешт або тримання під вартою карається обмеженням волі на строк від трьох до п'яти років або позбавленням волі на той самий строк* (ст. 371). Тобто, на даному прикладі видно, що три елементи однієї норми права містяться не тільки в різних статтях одного закону (Конституції України), але і в іншому законі (Кримінальному кодексі).

Як уже зазначалося, в конституційному праві, поряд з типовими нормами, існують норми, які мають загальний характер, наприклад, норми-принципи і норми - дефініції. Так, згідно зі ст. 75 Конституції України *«Єдиним органом законодавчої влади в Україні є парламент - Верховна Рада України»* (норма - дефініція). На підставі ст. 21 Основного закону *«всі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах. Права і свободи людини є невідчужуваними та непорушними»* (норма - принцип). Такі норми не встановлюють права та обов'язки суб'єктів правовідносин. Вони також не визначають процесуального порядку (процедури) вчинення процесуальних дій та прийняття процесуальних рішень. У зв'язку з цим, говорити про наявність в їх структурі традиційних елементів норми права взагалі не доводиться.

Таким чином, правові норми, що містять у собі гіпотезу, диспозицію і санкцію (або хоча б один з цих елементів), є **типовими**, а ті, що не містять у собі таких структурних елементів через свою загальність чи декларативність, є **нетиповими**.

Висновки. Здатність комплексного бачення норми, виокремлення її логічних частин необхідна для майбутніх юристів, тому що сприяє правильному розумінню, тлумаченню й застосуванню правової норми, по-перше для охорони своїх інтересів, а, по-друге, для захисту прав громадян. Вирішення практичних завдань щодо визначення виду норми, виокремлення її елементів, пошуку зв'язків між нормативно-правовими актами, аналізу положень кількох законів на заняттях з конституційного права

направлені на досягнення триєдиної мети навчання – отримання нових знань з права, розвиток критичного мислення, здібностей швидко й творчо вирішувати нестандартні завдання, а також виховання молодого покоління в дусі поваги до прав і свобод

громадян, спонукання до правомірної поведінки й неухильного дотримання норми закону.

Таким чином, розвиток критичного мислення та формування вмінь правильного розуміння, тлумачення й застосування норм права є взаємозумовленими, взаємопов'язаними та взаємозалежними процесами.

Список використаних джерел:

1. Сучасний тлумачний словник української мови: 65000 слів / за заг. ред. д-ра філол. наук, проф. В. В. Дубічинського. – Х. : ВД «ШКОЛА», 2006. – 1008 с.
2. Скаун О. Ф. Теорія держави і права : підручник : [пер. з рос.] / О. Ф. Скаун. – Харків : Консум, 2006. – 656 с.
3. Толковый словарь русского языка / гл. ред. С. И. Ожегов, Н. Ю. Шведова. – М. : Наука, 1998. – 944 с.
4. Алексеев С. С. Общая теория права : [в двух томах] / Алексеев С. С. – М. : Юрид. лит., 1982. – Т. 2 – 359 с.
5. Теория государства и права : курс лекций / под ред. Н. И. Матузова и А. В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Юристъ, 2001. – 776 с.